

O‘ZBEK TILIDA HURMAT IFODALOVCHI VOSITALARNING O‘RGANILISHI

Poyonova Zaxro Begali qizi

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti

Lingvistika(Ingliz tili)1-kurs magistranti

[*Poyonovazaxro03@gmail.com*](mailto:Poyonovazaxro03@gmail.com)

*Ilmiy rahbar - **Bobir Maxammadov***

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu ilmiy ishda o‘zbek tilida hurmatni ifodalovchi vositalar tahlil qilinadi hamda ularning grammatik, leksik va pragmatik xususiyatlari o‘rganiladi. Hurmat vositalarining shakllanishi, qo‘llanish holatlari, nutqiy vazifalari hamda ularning madaniy-ijtimoiy asoslari atroflicha yoritiladi. Ayniqsa, “siz” va “sen” olmoshlari, fe‘l shakllaridagi hurmat ifodalari, xitob so‘zlari, etiketa birliklari (salomlashish, kechirim so‘rash, minnatdorchilik bildirish) tahlil qilinadi. Ishda zamonaviy o‘zbek tilidagi hurmatga oid vositalarning kommunikativ funksiyasi va ularning sotsiolingvistik talqini ham ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, tilning madaniy jihatlar va hurmat ifodalarining boshqa tillardagi ifodalanishiga qisqacha qiyosiy yondashuv ham beriladi. Ushbu tadqiqot hurmatli muomala madaniyatini rivojlantirish va tilshunoslikning pragmatik yo‘nalishlarini chuqurroq o‘rganishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, hurmat vositalari, siz va sen, olmoshlar, etiketa birliklari, nutq madaniyati, pragmatik lingvistik, sotsiolingvistik, til va madaniyat, kommunikativ funksiyalar, xitob shakllari, yumshatilgan ifoda, rasmiy muomala, hurmatlilik darajasi

Asosiy qism

Hurmat — bu jamiyatda shaxslararo munosabatlarda e‘tibor, ehtirom, odob va axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi ijtimoiy-hissiy tushunchadir. Til orqali hurmatni ifodalash insonlar orasidagi ijtimoiy maqom, yosh, kasb, qarindoshlik, rasmiylik darajasi kabi mezonlarga asoslanadi. Hurmat ifodalari tilshunoslikda pragmatika, sotsiolingvistik, stilistika va madaniyatlararo kommunikatsiya doirasida o‘rganiladi.

O‘zbek tilida hurmat qanday ifodalanadi?

O‘zbek tilida hurmat ko‘plab lingvistik vositalar orqali ifodalanadi. Asosiylari quyidagilar:

a) Olmoshlar orqali:

“Sen” va “Siz” qarama-qarshiligi asosiy hurmat ko‘rsatkichidir.

“Sen yaxshi o‘qiyapsan.” – norasmiy

“Siz yaxshi o‘qiyapsiz.” – hurmatli

Hurmat ma'nosini ifodalovchi olmoshlar ko'plab o'zbek adabiyotidagi asarlarda ham ko'rsatib o'tilgan. Bular:

Asar: Abdulla Qodiriy – O'tkan kunlar

“Siz kabi yuksak siymoli insonning mehribonligini his etib, yuragimga taskin topdim. Bosh egaman sizga, Otabek aka.”

(Kumushdan Otabekka aytilgan so'z)

Bu ifodada “siz” olmoshi orqali Kumush Otabekka katta ehtirom va muhabbat bilan murojaat qilmoqda. Bu yerda “siz kabi yuksak siymoli inson” iborasi faqat murojaat emas, balki hurmat va idealizatsiyalangan tasvir hamdir. “Bosh egaman sizga” degan ifoda esa hurmatning cho'qqisi bo'lib, bu kontekstda olmoshning ma'naviy yuklamasini ko'rsatadi. Tarjimada bunday iboralar your noble soul yoki your kind spirit shaklida qayta ifodalangan bo'lishi mumkin.

Asar: Oybek – Navoiy

“Siz, muhtaram hazrat Navoiy, bu xalq uchun faqat shoir emas, balki qalblar tabibi ham bo'lib keldingiz. Ruxsat bersangiz, sizning izmingizdan yurishga jazm qilmoqchiman.”

Bu nutq so'zlovchining Navoiyga nisbatan chuqur ehtiromini bildiradi. “Siz” olmoshi bilan birga ishlatilgan “muhtaram”, “hazrat” kabi murojaatlar va “izmingizdan yurish” iborasi esa insoniy va ruhiy sadoqatni ifodalaydi. Bu yerda “siz” olmoshi grammatik jihatdan oddiy ko'rinsa-da, ijodiy matnda semantik va stilistik qiymatga ega bo'lib turibdi.

Asar: Said Ahmad – Jimjitlik

“O'zingizni ayting, siz bo'lganingizda ne qilardingiz? Men sizning qaroringizga quloq tutishga tayyorman, chunki sizdan donishmandroq yo'q.”

Bu ifodada “o'zingiz” kuchaytirma olmoshi orqali hurmat va ishonch bildirilmoqda. Bu ko'ngilni og'ritmasdan fikr aytishning estetik ko'rinishi. Shuningdek, "sizdan donishmandroq yo'q" iborasi bilan ham ustunlik tan olinmoqda, bu esa hurmatli va og'ir-bosiq muomala hisoblanadi. Tarjimada bu “Only someone as wise as yourself could answer this” shaklida berilishi mumkin.

Ingliz adabiyotidan namunalar

Asar: William Shakespeare – King Lear

“Your Majesty, if I may be permitted a humble opinion, I should say that your wisdom surpasses all.”

Bu gapda “Your Majesty” degan ibora oddiy “you” olmoshi o'rnida ishlatilmoqda. Shahsiy ismini aytmasdan, ijtimoiy unvon orqali hurmat bildirilgan. “May I be permitted...” kabi iboralar esa yumshatilgan ruxsat so'rovi orqali ko'proq ehtiromli va ehtiyotkor muloqotni ifodalaydi. Tarjimada ham shunga o'xshash olmoshlar – “siz” o'rnida “Hazratlari”, “Zotlari” kabi so'zlar ishlatiladi.

Asar: Jane Austen – Pride and Prejudice

“If you would be so kind as to consider my request, I shall remain in your debt, Miss Bennet.”

Bu gapda “you” olmoshi aslida bevosita emas, iltifotli va muloyim tuzilma ichida kelgan. “Be so kind” va “I shall remain in your debt” kabi ifodalar yordamida u hurmatni o‘zida jamlagan muomala estetikasiga aylanadi. Shuningdek, “Miss Bennet” bilan tugagan murojaat yanada rasmiy va muloyim tus beradi. O‘zbek tilidagi tarjimasida bu “Hurmatli Bennet xonim, iltimosimni e’tiborsiz qoldirmasangiz...” shaklida berilishi mumkin.

Asar: Charles Dickens – Great Expectations

“Sir, I hope I am not too forward in asking your name. It would be an honour to know it.”

Bu yerda “your name” degan ibora “you” o‘rnini bosuvchi hurmatli egali ifoda. “Sir” bilan boshlangan gap esa yuksak ijtimoiy muloqot muhitini yaratadi. Tarjimada bu, masalan, “Janob, ismingizni so‘rashim haddan oshish bo‘lmasa kerak, uni bilish men uchun sharaf bo‘lardi” tarzida ifodalanishi mumkin.

Ko‘rinib turibdiki, olmoshlar nafaqat grammatik birlik, balki ijtimoiy va madaniy hurmatning estetik ko‘rinishidir. Badiiy matnlarda ular orqali:

Personajlar o‘rtasidagi masofa,
Ijtimoiy maqom va subordinatsiya,
Axloqiy qadriyatlar,
Munozara yoki iliq muomala ifodalanadi.

Tarjimada esa bu olmoshlar ohang, sinonimik iboralar, sarlavha, kontekstual vositalar orqali uzatiladi.

b) Fe’l shakllari orqali:

O‘zbek tilida fe’lga qo‘shiladigan -ingiz, -laringiz, -dilar, -dilarlar kabi affikslar hurmat ifodalaydi:

“O‘qidingizmi?” (sizga nisbatan hurmat)
“Keldilar” (ko‘pincha otaxon yoki ustozga nisbatan)
Abdulla Qodiriy – O‘tkan kunlar

“Agar siz izn bersangiz, men bugunoq borib, bu ishni o‘zim hal etib kelay. Sizning qaroringizni kutmay ish boshlashga jur‘at qilolmayman.”

“Siz izn bersangiz” – shart mayli orqali ruxsat so‘rash shakli hurmatli ohangda ifodalangan.

Fe’l shakli: “bersangiz” – 2-shaxs ko‘plik shakli orqali sizlash, ya’ni rasmiy muomala.

“Qaroringizni kutmay ish boshlashga jur‘at qilolmayman” – bu jumla orqali bevosita “siz” deyishsiz ham hurmat va ijtimoiy subordinatsiya ifodalangan. Fe’lning inkor va modal shakli “jur‘at qilolmayman” esa kamtarona, ehtiromli ohangni kuchaytiradi.

Oybek – Navoiy

“Siz bu yerga tashrif buyurganingiz bilan bizni quvontirdingiz, janob. Agar ruxsat etsangiz, sizni xonamizga boshlab boray.”

“Tashrif buyurganingiz bilan...” – bu birikma orqali ehtiromli, rasmiy fe’l birikmasi ishlatilgan. “Buyurmoq” fe’li odatda yuqori maqomdagi shaxslar bilan bog’lanadi.

“Ruxsat etsangiz” – shart maylisi, sizlash, va yumshatilgan iltimosni ifodalaydi.

“Boshlab boray” – istak maylida kelgan fe’l, muloyim, o‘zini past tutuvchi nutq aktidir. Bu jumla orqali murojaat qiluvchi mehmonni yuqori qo‘yib, o‘zini xizmatkor sifatida tutmoqda.

Said Ahmad – Ufq

“Agar siz hozir biroz fursat ajratsangiz, bir necha muhim fikrlarimni aytib o‘tsam deymen. Bilaman, bu yo‘qotgan vaqtingizga arzimasi mumkin, lekin baribir aytishga ehtiyoj sezdim.”

“Fursat ajratsangiz” – sizlash va shart mayli orqali aytilgan bo‘lib, hurmat bilan murojaat ifodalanadi.

“Aytib o‘tsam deymen” – bu yerda istak mayli, va ko‘plikdagi shaxs uchun muloyim taklif berilmoqda.

“Bu yo‘qotgan vaqtingizga arzimasi mumkin” – fe’lning modal shakli “mumkin” va “sezdim” yordamida o‘zini past tutish, suhbatdoshni yuksaltirish ohangi kuchayadi. Bu orqali muallif psixologik hurmatni fe’l yordamida tasvirlaydi.

c) Xitob shakllari va unvonlar:

Hurmat bildiruvchi so‘zlar: ustoz, domla, otaxon, onaxon, janoblari, hurmatli, aziz, marhamatli va boshqalar;

Oybek – Navoiy romanidan

“Hazrati Navoiy hazratlari, sizga murojaat qilishdan oldin yuragimda qandaydir hayajon borligini inkor eta olmayman. Siz nafaqat adabiyotimizning ustunlaridan birisiz, balki butun el-yurtning ma’naviy ustuni bo‘lib qoldingiz. Mening oddiy fikrim siz kabi olijanob zot uchun arzimasi tuyulishi mumkin. Ammo men buni ichimda saqlab tura olmadim. Ijzat bersangiz, o‘zimcha arz etsam degandim.”

“Hazrati Navoiy hazratlari” — bu takroriy xitob orqali yuqori darajadagi hurmat, diniy va ijtimoiy maqomni ifodalovchi murojaat. Bu ikki marta takrorlangan unvon — izzat-ikromning cho‘qqisidir.

“Siz nafaqat... balki...” — bu gap tuzilmasi orqali qahramonning ehtiromi va tan olinishi ifodalanadi. "Siz" olmoshi bilan birga ustun maqomdagi shaxsga murojaat mavjud.

“Olijanob zot”, “arzimaydi” kabi iboralar suhbatdoshning ulug‘ligini tan olish, o‘zini esa pastroq tutishni ko‘rsatadi.

“Ijzat bersangiz” va “arzim etsam degandim” — bu shart mayli va istak mayli vositalari orqali yumshatilgan, madaniyatli murojaat amalga oshirilmoqda.

Said Ahmad – Ufq romanidan

“Hurmatli amaki, sizni bu uyda ko‘rib juda quvondim. Har gal kelganingizda bu hovli xuddi bayramona tus oladi. Siz o‘z borlig‘ingiz bilan bizni ma‘naviy boyitib, mehr tarqatib turasiz. Endi, agar vaqt ajratsangiz, kichik bir mulohazamni bildirmoqchiman. Yana bir bor iltimos qilaman, gapimni yoshligimga yo‘ying, ammo yuragimdan chiqqan gaplarimni eshiting.”

“Hurmatli amaki” — bu xitob qarindoshlik aloqalari bilan uyg‘unlashgan hurmat shaklidir. “Hurmatli” sifatdosh unvonning ijtimoiy maqomini oshiruvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi.

“Bayramona tus oladi” — bu metaforik ifoda orqali mehmonning kelishini katta voqea sifatida baholash bor.

“O‘z borlig‘ingiz bilan... mehr tarqatib turasiz” — bu gapda mehmonning psixologik ta’siri va shaxsiy fazilatlari hurmat bilan yoritilgan.

“Mulohazamni bildirmoqchiman”, “iltimos qilaman” — bu hurmatli, yumshatilgan, estetik muomala vositalari.

“Gapimni yoshligimga yo‘ying” — bu jumla orqali o‘zini past tutish, kamtarlik, va nutqiy ogohlik ifodalanadi.

Yuqoridagi misollar shuni ko‘rsatadiki, xitob shakllari (“hazratlari”, “hurmatli”) va unvonlar (“amaki”, “ustoz”) orqali o‘zbek badiiy matnlarida personajlar o‘rtasidagi hurmat, ijtimoiy maqom, shaxsiy sadoqat kabi tushunchalar kuchli estetik va stilistik vosita sifatida ifodalanadi. Ushbu vositalar odatda:

Modal va istak fe‘l shakllari bilan birga qo‘llanadi;

O‘zbek muomala madaniyati va til etiketi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi;

d) Etiket birliklari:

Salomlashish, minnatdorchilik, kechirim, tilak bildirish kabi formulalar:

Shuhrat – Kecha va kunduz romanidan

“Assalomu alaykum, aziz mehmon. Biz uchun sizning tashrifingiz sharaftir. Marhamat, o‘zingizni bimalol his eting, bu hovli sizniki. Iltimos, dasturxonga yaqinroq o‘ting, bir piyola choyimizdan iching. Sizga xizmat qilish biz uchun quvonch, bizni shod etdingiz.”

“Assalomu alaykum, aziz mehmon.” – bu gap etiket birliklarining klassik shaklidir. “Assalomu alaykum” — diniy va milliy salomlashuv ifodasi bo‘lib, ehtirom va duo ma‘nosini o‘z ichiga oladi. “Aziz mehmon” esa hurmatli xitob shakli.

“Sizning tashrifingiz sharaftir” – bu yerda hurmatning emotsional-ijtimoiy bahosi berilmoqda.

“Marhamat”, “iltimos” – bu iboralar etiket birliklari sifatida mehmonni xush ko‘rish, hurmat bilan taklif qilish, hamda o‘zini past tutishni anglatadi.

“Sizga xizmat qilish biz uchun quvonch” – bu esa mehmonni ustun qo‘yish, bu orqali milliy mehmondo‘stlik va madaniyatdagi hurmat qadriyatlari aks etadi.

Erkin Vohidov – Odamlar orasida asaridan

“Kechirasiz, ustoz, sizni gapim bilan bezovta qilmadimmi? Iltimos, meni tushuning, bu fikrlar yuragimda anchadan beri g‘imirlab yotibdi. Har doim sizni dono, sabrli inson sifatida ko‘rganman. Shuning uchun sizga yuz tutdim, maslahatlaringiz men uchun bebaho. Yana bir bor uzr so‘rayman, agar gapim og‘riq yetkazgan bo‘lsa.”

“Kechirasiz”, “uzr so‘rayman” – bu etiket birliklari aybni tan olish, o‘zini past tutish va hurmatni saqlash vositasidir. Ular, ayniqsa, katta yoshli yoki maqomli kishiga murojaat qilinayotganda ishlatiladi.

“Ustoz” – bu unvon nafaqat kasbiy maqom, balki ruhiy ustunlikni bildiradi. Bunday xitob orqali shaxsning tajriba va bilimga egaligi e‘tirof etiladi.

“Iltimos, meni tushuning” – bu etiket vositasi orqali murojaat qiluvchi o‘z fikrini aytishga ehtiyotkorona kirishmoqda.

“Maslahatlaringiz men uchun bebaho” – bu ibora hurmatni yanada kuchaytiruvchi emotsional-yuksak baho bo‘lib, ustozning fikriga bo‘lgan hurmatni ifodalaydi.

Yuqoridagi misollarda etiket birliklari:

Salomlashuv va xayrlashuv (“Assalomu alaykum”, “Kechirasiz”)

Muloyim taklif (“Marhamat”, “Iltimos”)

Hurmatli unvonlar (“Aziz mehmon”, “Ustoz”)

Uzr so‘rash (“Uzr so‘rayman”, “Bezovta qilmadimmi”) kabi shakllarda badiiy matn kontekstida ishlatilmoqda.

Bu birliklar:

Hurmat ifodasining milliy-madaniy shakli,

Nutqiy ehtiyotkorlik,

O‘zini past tutish orqali suhbatdoshni yuksaltirish,

Va muomala estetikasini yaratishga xizmat qiladi.

e) Yumshatish va ehtiyotlik bilan so‘zlash:

Bevosita buyruq berish o‘rniga iltimos, so‘rash, taklif etish yo‘li bilan:

Pirimqul Qodirov – Yulduzli tunlar romanidan

“Agar sizga qiyinchilik tug‘dirmasa, bir necha daqiqa vaqt ajratishingiz mumkinmidi? Men buni buyruq sifatida emas, balki oddiy iltimos sifatida qabul qilishingizni istardim. Bilaman, siz kabi band odamga bunday murojaat noqulay tuyulishi mumkin. Ammo bu masala men uchun muhim va sizning nuqtai nazaringizni eshitish men uchun sharaf bo‘lardi. Shuning uchun uzr so‘rayman, bezovta qilgan bo‘lsam.”

“Qiyinchilik tug‘dirmasa”, “ajratishingiz mumkinmidi” – bu iboralar yumshatilgan ehtimollik bilan aytilgan iltimos shaklidir. Bu bilan suhbatdoshga bosim qilinmaydi, aksincha, tanlov imkoniyati beriladi.

“Oddiy iltimos sifatida qabul qilishingizni istardim” – bu ibora yordamida hurmat bilan tilak bildirilmoqda, buyruqlikdan qochilgan.

“Siz kabi band odam” – bu hurmat va e’tirofni bildiradi, murojaat qiluvchi o‘zini past tutmoqda.

“Sharaf bo‘lardi”, “uzr so‘rayman” – bu o‘z fikrini aytishda ehtiyotkorlik, hurmatli nutq akti, madaniy muomala ko‘rinishidir.

Odil Yoqubov – Ulug‘bek xazinasini romanidan

“Balki bu fikrim siz uchun unchalik ahamiyatli emasdir, lekin aytmayman bo‘lmasdi. Ehtimol, siz bu masalaga boshqacha qararsiz, biroq men buni siz bilan muhokama qilishni istardim. Menimcha, bu fikrlar sizning qimmatli vaqtingizni olmasligi kerak. Shunday bo‘lsa-da, ijozat bersangiz, bir necha so‘z aytmaychiman. Agar noto‘g‘ri tushunsam, oldindan uzr so‘rayman.”

“Balki”, “ehtimol”, “menimcha” – bu so‘zlar orqali aytilayotgan fikrga shaxsiy yondashuv va ehtimollik yuklanmoqda, bu esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytishdan qochish, hurmat bilan fikr bildirishga xizmat qiladi.

“Siz bilan muhokama qilishni istardim” – bu ibora istak mayli orqali muloyim murojaatga aylanmoqda.

“Qimmatli vaqtingizni olmasligi kerak” – bu hurmatli shaxsga xos ifoda bo‘lib, suhbatdoshni yuksak qadrlashni bildiradi.

“Ijozat bersangiz”, “uzr so‘rayman” – bu gaplar ehtiyotkorlik bilan muomala qilish, ya’ni kamtarlik va etik muomala vositalarini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi misollar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek adabiyotida yumshatilgan va ehtimolli ifodalar orqali:

Hurmat, ehtirom, muomala madaniyati ifodalanadi;

To‘g‘ridan-to‘g‘ri buyruq yoki talab o‘rniga, modallik (mumkinmide, istardim, balki, ehtimol) yordamida shaxsiy ixtiyor asosida fikr bildirish amalga oshiriladi;

Bunday nutq birliklari nutq etikasining ajralmas qismi sifatida qahramonlar o‘rtasidagi hurmatni kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qayumov, M. (1982). Til va madaniyat. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Mamatov, A. (1996). O‘zbek tili pragmatikasi asoslari. Toshkent: O‘qituvchi.
3. Karimov, N. (2001). Nutq madaniyati asoslari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
4. Toshmatova, D. (2015). Rasmiy ish yuritishda til vositalari. Toshkent: Iqtisodiyot.
5. Jo‘rayev, M. (2010). O‘zbek xalqining ijtimoiy qadriyatlari. Samarqand: SamDU nashriyoti.
6. Rajabov, A. (2000). O‘zbek tilida muomala madaniyati. Toshkent: Fan.
7. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.